

بررسی عناصر معماری در آتشکده و مسجد در ایران باستان و دوران اسلامی

سید یعقوب ذوالفقاری فر*^۱، زهره نادریان^۲

چکیده

با پایان گرفتن حکومت ساسانی، دوره اسلامی در ایران شروع شد، مسلمانان برای اعمال عبادی، نیاز به مسجد داشتند. از این رو آتشکده‌هایی را به مسجد تبدیل کردند و تعدادی را ویران کردند و جای آنها مساجد ساختند. در دوره‌های تاریخی متفاوت، عناصر مختلفی به آنها با سبک‌ها متفاوتی اضافه شد. در این پژوهش سولاتی چون ویژگی‌های عناصر کالبدی و فضایی آتشکده و چگونگی تغییرات آنها و تبدیل شدن به مسجد، به صورت واضح بیان شده است و پژوهشگر علت تغییرات بناها را متوجه شد. این پژوهش: به روش تحلیلی توصیفی و با نگرش تاریخی به انجام رسیده است که از طریق جمع آوری اطلاعات، گرد آوری شده است و نتیجه بررسی‌ها در رابطه با بناهای مساجد و آتشکده‌ها در دوره‌های اسلامی، به دین شرح است: مساجد از ۴ ساختار تشکیل شده اند، ساختار اول شبستان+صحن مسجد. ساختار دوم: چهارطاقی+شبستان+صحن. ساختار سوم فقط از یک شبستان و ساختار چهارم، فقط چهارطاقی است. **کلید واژه‌ها:** آتش، آتشکده، دوره ساسانی، مساجد ایرانی، دوره اسلامی ایران.

۱- مقدمه

پرستشگاه‌ها به عنوان اصلی‌ترین مکان‌های عبادت و راز و نیاز انسان، نقش ویژه‌ای در زندگی او دارند. هر یک از ادیان و مذاهب، بناهایی خاص را برای عبادت دین‌داران در نظر گرفته‌اند که با رویکردها و آموزه‌هایشان هم‌خوانی داشته و فضایی را برای اجرای مناسک دینی فراهم بیاورند. به عنوان نمونه، عبادتگاه زردشتیان «آتشکده»، عبادتگاه یهودیان «کنیسه»، نیایشگاه مسیحیان «کلیسا» و محل عبادت مسلمانان «مسجد» می‌باشد. فرم در معماری ایران نقش عمده ای ایفا می‌کند. چهارطاقی گونه ای از فرم های متداول در معماری ایران و دارای پیشینه ای کهن است که با بررسی ساختار و مطالعه روند شکل گیری و توسعه آن می توان با سیر تحول و تداوم معماری اعصار متمدنی ایران آشنایی یافت. (جلالی و نیستانی، ۱۳۹۴: ۲۸).

با نگاهی به پژوهش‌های اندکی که معماری ایران را از منظر فضایی مورد مطالعه قرار داده اند با گوناگونی تعبیر به کار رفته، همچون «شفافیت، گشایش، بی مرزی، سیالیت، پیوستگی، سبکی و تداوم» روبرو می گردیم. حال آنکه به نظر می رسد، در بسیاری موارد، دارای هم پوشانی مفهومی هستند و این موضوع، درک مخاطبین را از مفاهیم عرضه شده دشوار می سازند. پس از شکل گیری مساجد چهار ایوانی در قرن پنجم، مفهوم پیوستگی فضایی، به سه شکل اصلی که با نام «پیوستگی بصری»، «پیوستگی ساختاری» و «پیوستگی ساختاری- بصری» از آنها یاد شده است، به طور مستمر و در روندی رو به رشد قابل رهگیری است (گلستانی و همکاران، ۱۳۹۶: ۲۹).

^۱ نویسنده مسئول: استادیار، گروه مهندسی عمران، دانشکده مهندسی، واحد یاسوج، دانشگاه آزاد اسلامی، یاسوج، ایران.

syzoalfeghary@gmail.com

^۲ دانشجوی کارشناسی ارشد معماری، واحد یاسوج، دانشگاه آزاد اسلامی، یاسوج، ایران

z.naderiyan_architecture@yahoo.com

در دوران پیش از اسلام، بیشتر ایرانیان که تحت حکومت ساسانیان می‌زیستند، زردشتی بودند و پهنه جغرافیایی این سرزمین، آتشکده‌های متعددی را در خود جای داده بود. پس از فتح ایران و افزوده شدن آن به قلمرو اسلامی، مسلمانان به مساجدی احتیاج داشتند که محل برگزاری مراسم عبادی و دینی‌شان باشد. با توجه به جایگاه و اهمیت مسجد در بین مسلمانان، همزمان با گسترش اسلام و پذیرش این دین توسط مردم ایران، مساجد متعددی مورد نیاز بود. در این دوران ایرانیانی که آیین خود را تغییر داده بودند، سعی کردند برخی از آتشکده‌ها را به مسجد تبدیل کنند. مساجد اولیه، بسیار ساده و بر اساس الگوی خانه و مسجد پیامبر اسلام، حضرت محمد(ص) ساخته می‌شد. اما پس از مواجهه مسلمانان با عبادتگاه زردشتیان، آتشکده‌های چهارطاقی برای ساخت اولین مساجد در ایران مورد استفاده قرار گرفتند. بر همین مبنا، تغییرات دینی، سبب تغییرات معماری و شهرسازی گردید. آتشکده زرتشتیان اتاقکی چهارطاقی شکل بود و در آن فضایی ساده و مقدس به نام آتشدان وجود داشت که محل برافروختن آتش بود. این عبادتگاه در یک سیر تحولی، به مساجدی تبدیل شد که دارای عناصری چون شبستان، صحن، گنبد و مناره بود و به عنوان یک مکان مذهبی، توسط معماران اسلامی ساخته می‌شد. این پژوهش در پی آن است که عوامل سازمان فضایی و کالبدی آتشکده‌ها و مساجد را بررسی کند. در این میان به بررسی ویژگی‌های آتشکده و مساجد می‌پردازد و آنها را نشان می‌دهد.

۲- روش انجام پژوهش و گردآوری اطلاعات

پژوهش حاضر، یک تحقیق کیفی است که با روش توصیفی-تحلیلی به تغییر وضعیت آتشکده‌ها به مساجد پرداخته است. این پایان‌نامه از لحاظ هدف، یک پژوهش توسعه‌ای محسوب می‌شود که مفاهیم موجود را گسترش خواهد بخشید و از لحاظ زمانی، گذشته نگر است. جغرافیای مورد توجه در این پژوهش، جغرافیای تاریخی ایران و بازه زمانی آن به دوره ساسانی و اوایل دوره اسلامی تا قرن ۱۰ هجری است. جامعه مورد مطالعه این پژوهش، کلیه آتشکده‌های ایران است که به مسجد تبدیل شده‌اند و از این میان، تعدادی بنا به عنوان نمونه مورد مطالعه قرار گرفته است.

گردآوری اطلاعات از طریق منابع کتابخانه‌ای از قبیل کتب تاریخی و مقالات و پایان‌نامه‌ها و اسناد معتبر انجام شده و سپس به تحلیل آن‌ها پرداخته شده است.

۳- ادبیات تحقیق

۳-۱- عبادتگاه زرتشتیان

تا قبل از ورود اسلام به ایران، ساسانیان بر این سرزمین حکومت می‌کردند. "حکومت ساسانیان را دوره پارسیان باستان نیز می‌گویند. این سلسله بعد از عیلامیان چهارمین حکومت تاریخی ثبت شده است و از تاریخ ۲۲۴ تا ۶۵۱ میلادی حدود ۴۲۷ سال حکومت کردند. این حکومت توسط جد اردشیر پاپکان به نام ساسان پایه گذاری شد. پایتخت ایران در این دوره شهر تیسفون در نزدیکی عراق کنونی بوده است. دین آنها زرتشتی بوده است و اوج دین زرتشتی در این دوره تاریخی بوده است و از ادیان خداپرستی محسوب می‌شود و عنصر پراهمیت آن آتش است." (کریستین سن، ۱۳۸۷: ۷۹).

به منظور شناخت بیشتر از عبادتگاه زرتشتیان، لازم است برخی عناصر و انواع بناهای مذهبی آنان معرفی گردد. یکی از مهمترین عناصر عبادی در این آیین، آتش است که به طور مختصر به آن پرداخته خواهد شد. سپس آتشدان، آتشگاه و آتشکده تبیین می‌گردند و با معرفی بناهای چهارطاقی، نمونه‌هایی از آتشکده‌های زرتشتی، تشریح خواهند شد.

امروزه هم در تمام اقوام ایرانی آتش از جایگاه والایی برخوردار هست و راز این تقدس را می‌توان در آیینها و جشنهایی که در سراسر ایران برگزار می‌شود می‌توان مشاهده کرد که خود نمودی از گذشته چنین آیینی بود که به نسلهای بعدی منتقل شد.

تا جایی که مشخص شده است احترام به آتش به عنوان یکی از مظاهر خدای روشنایی و افروخته نگه داشتن آن و انجام مراسمی خاص در اطراف آن در معابدی به نام آتشکده مشخص ترین ویژگی آیین زردشت است. پس در واقع زردشتیان آتش را نمی‌پرستند و احترام به آتش و انجام مراسم در اطراف آن جزء شعائر آن محسوب می‌گردد. آتش در مذهب زرتشت نماد «شاه» (عشق و راستی و پاکي) است، چراکه آتش تنها

ماده ایست که آلودگی را به خود نمی‌گیرد و همیشه و در همه حال به سوی بالا می‌رود و ماهیت اصلی خود را حفظ می‌کند و خود می‌سوزد و دیگران را گرما و نور می‌بخشد. مردمان اشون یا راستی‌جو، نیز همانند آتش آتشکده در همه حال یکسان و یک‌رنگ بوده، پلیدی‌ها و دروغ را با دانش خویش و عشق به اهورامزدا می‌سوزانند و نور و شادی و انرژی به جامعه می‌بخشند. در عرفان ایرانی نیز عشق به آتش تشبیه شده است. ایرانیان از روزگار باستان در کنار سه «آخشیج» (عنصر) دیگر «آب»، «خاک» و «هوا»، «آتش» را نیز گرمای می‌داشتند به ویژه اینکه آتش را همچون موجود زنده ای می‌دانند که باید از او پرستاری کرد تا خاموش نگردد. آتش به اکسیژن، خوراک و شرایط ویژه نیاز دارد و کسانی که چوب یا سوخت به آتش می‌رسانند و هوا را از آن نمی‌گیرند از آتش «پرستاری» کرده‌اند و پرستندگان آتش بوده‌اند.

ویژگی دیگر آتش این است که پاک‌کننده است ولی هیچگاه آلوده نمی‌گردد، آتش از زمان هوشنگ مہار گردید و در اختیار مرتوگان در آمد که داستان آن در شاهنامه فردوسی آمده است. سده‌ها پس از آن زرتشت که از اهمیت آتش آگاه گردید. شایسته ندانست تا مرتوگان را از فروغ و گرمای آتش بی بهره نگذارد. بنابراین نه تنها آتشکده‌ها را ویران نکرد بلکه روشنایی آتش را پایه پرستش سوی (قبله) پیروان خود قرار داد. چنانکه روشنایی خورشید و ماه و پدیده‌های دیگر نیز همین ویژگی را دارند. در گاتاها و بخش‌های دیگر اوستا از آتش به نام پرتوی از خداوند یاد شده است (آترش. پوتره. اهوره مزدا) و یادآوری کرده است که انسان روشنایی و گرمای آن را در نهاد خویش استوار سازند. چنانکه حافظ نیز می‌فرماید: از آن به دیر مغانم عزیز می‌دارند \ که آتشی که نمیرد همیشه در دل ماست.

بر اساس اظهارات موبد اردشیر خورشیدیان در کتاب «جهان‌بینی آشوزرتشت» ((نور و آتش در تمام نمونه و مظهر پروردگار به شمار می‌آید. در تورات موسی (ع) یهوه، مذهب بزرگ (خدای یهود) در زبانه‌های آتش در کوه طور بر پیامبر ظاهر می‌شود. در انجیل کتاب آسمانی حضرت عیسی (ع) آمده که خداوند نور مطلق است و ظلمت و تیرگی در او راه ندارد. در قرآن کریم نیز در سوره نور آیه ۳۵ ((الله نور سماوات و الارض)) شناخته شده است. آشوزرتشت نیز خداوند را ((شیدان‌شید)) دانسته و در همه ذرات طبیعت در تجلی می‌بیند و بر اساس این باور پرستش سو (قبله) زرتشتیان را نور قرارداده است. زرتشتیان در شبانه روز پنج مرتبه با تنی پاک و روانی آماده رو به سوی نور؛ بامداد رو به خاور، پسین رو به باختر و شبها در مقابل ماه یا آتشی سوزان یا شمعی یا چراغ روشن ایستاده و نمازهای ایستاده را به اهورامزدا پیشکش می‌نمایند. آتش در مذهب زرتشت نماد راستی است. اشون یا راستی‌جویان نیز همانند آتش آتشکده در همه حال یکسان و یک‌رنگ بوده و خود را به پلیدی‌ها نمی‌آیند و نور و شادی و گرما و انرژی به جامعه می‌بخشند» (ابن خردادبه، بی تا، ج ۱، ص ۱۲۰، ترجمه، ص ۹۱).

۱-۱-۳- آتشدان (مجمر)^۳ ظرفی که آتش را در آن نگهداری می‌کردند، «آتشدان» یا «مجمر» نام دارد. مجمر در اتاقی درونی و محراب مانند در آتشکده قرار داشت تا پرستار روحانی آن را از هرگونه آلودگی و ناپاکی مصون دارد. در میان بقایای کاخ‌های با شکوه پاسارگاد، آتشدان‌های خوش تراشی از سنگ سفید پیدا شده است که نشان‌دهنده اهمیت این عنصر نزد شاهان هخامنشی است. از نظر پیشینه تاریخی آتشدان‌های پاسارگاد از نظر ظرافت کار سنگ تراشی بی‌نظیرند اما نمونه‌های آن را زرتشتیان در طول سده‌ها، به هنگام پرستش و نیایش به کار برده‌اند. در این ظرف، آتش را با کندر و اسپند و چوب صندل روشن نگه می‌دارند تا بوی خوش آن در هوا پخش شود و باعث آرامش روحی زرتشتیان شود". (ملک زاده بیانی، ۱۳۵۱)

۲-۱-۳- آتشگاه: آتشگاه، جایگاه درجه دوم آتش است و مکانی بوده است که برای آدای فرایض دینی در آن جمع می‌شدند و تنها مغان، حق ورود به آتشکده اصلی را داشتند. کریستین سن می‌گوید: «آتش جاودان باید جایی داشته باشد؛ که از گزند زمان در امان و محفوظ

³ Firebox

بماند. و بدیهی است که در آنجا و یا در نزدیکی آن آتشکده‌ایی که دو آتشگاه از ملازمت آن بوده و آتش لازم برای انجام مراسم عمومی را از آنجا می‌آوردند» (کریستین سن، ۱۳۸۷: ۱۱۰).

محققان در پی تحقیقاتشان به این نکته دست یافتند که چرا آتشگاه‌ها از آتشکده‌ها فاصله داشتند؟ یافته آنها این بود؛ که محل آتشکده باید در مرتفع‌ترین و پاک‌ترین نقطه و مکان آتشگاه در نزدیکی رودخانه باشد. ممکن است انتخاب محل آتشگاه در مجاورت آب که آتشکده بستگی مخصوصی به آن دارد از لحاظ سهولت به دست آوردن آن باشد نه الزام مذهبی. با وجود اینکه «استرابن»^۴ می‌گوید: «ایرانی‌ها با شکوه‌ترین قربانی‌های خود را نسبت به آب و آتش به جا می‌آوردند».

تصویر ۱- آتشگاه اصفهان منبع (پورتال وزارتخانه میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی)^۵

" از نمونه آتشگاه، آتشگاه اصفهان است که می‌گویند از سه اثر باقی مانده و قدیمی که مربوط به دوره ساسانیان است و در ۸ کیلومتری غربی استان اصفهان واقع شده است. در واقع ۲ کیلومتر بعد از منار جنبان، در سمت شمالی بزرگراه اصفهان به نجف آباد قرار گرفته است. آتشگاه اصفهان در کوهی به همین نام قرار دارد و بسیار از مورخان این مکان تاریخی را از بزرگ‌ترین یادگارهای معماری و فرهنگ ایران باستان دانسته‌اند". (کاظمی، ۱۳۸۶: ۴۰)

۳-۱-۳- آتشکده " واژه آتشکده به اوستایی: آترونت و به پهلوی: آتسخان و به تازی: بیت النار. واژه آتشکده، پارسی مرکب است از: «آتش و کده». کده، که از ریشه کته^۶ اوستایی آمده است و این واژه نیز از مصدر^۷ به معنی کندن مشتق است. در اوستا «کته» به معنای ذیل آمده: اطلاق، مخزن، سرداب، محل حفظ لاشه. نظر به ملاحظات فوق، کده را از آداب مکان و در فرهنگ‌ها به معنی خانه دانسته‌اند". (سلیمی، ۱۳۹۴: ۶۵) «آتشکده یا آتشگاه یا آتسخانه، به معنای جایگاه روشن کردن آتش است و محلی است که زرتشتیان از آتش نگهداری می‌کنند» (معین، ۱۳۸۲: ۲۳)

تعاریفی از آتشکده در کتاب تاریخی آمده است که :

• به نقل از کریستین سن (۱۳۸۷) «معمولا آتشکده، عبارت است از بنای گنبددار (چهارطاق) بوده که ابنیه اضافی دیگر در گرد آن وجود داشت و غالبا دارای حیاط بوده است».

⁴ Strabon

⁵ www.mcth.ir

⁶ Kata

⁷ Kan

• به نقل از دکتر فلامکی (۱۳۸۵) « آتشکده بنایی بود؛ همتا و همزاد، حرکت و پیوند، پایدار آدمیان و نمادِ روشنایی و روشنگری بود. خواستارِ از میان برداشتن تاریکی و تیرگی».

" عبادگاه زرتشتیان را « آتشکده» می‌گویند. این واژه در فارسی باستان نیامده است؛ اما در فارسی میانه به صورت *ātaxš-kadag* آمده است. آتشکده اولین پرستشگاه زرتشتیان است که آتش در جای خاص از آن قرار دارد و مهم‌ترین آیین‌های دینی در آن و در برابر آتش انجام می‌گیرد". (اصفهانی، ۱۳۶۷: ۳۶) « آتشکده را می‌توان بانک یزدانی نامید که نیایش‌کنندگان و دلدادگان، ایمان ویژه خود را در آنچه به ودیعه می‌سپارند و دردمندان نیازمند، که به آنجا پا می‌گذارند، از آن ودیعه یزدانی بهره‌مند می‌گردند و آرامش می‌یابند» (شهمردان، ۱۳۳۶: ۲۴۰).

" در باور زرتشتیان معتقد، آتشکده دارای جایگاه ویژه‌ای است. آنها نمازهای پنجگانه و اعمال مذهبی را در آنجا انجام می‌دهند. آنان همچنین بر این باورند که اگر کسی سه بار در روز به آتشکده برود و دعای آتش را بخواند صاحب ثروت و فضیلت می‌گردد. البته توجه به آتشکده‌ها در مراسم و جشن‌های ویژه‌ای همانند گاهنبار^۹ بیشتر بوده است". (کریستین سن، ۱۳۸۷: ۱۱۷)

" آتشکده علاوه بر آن که محلی برای پرستش بوده کارکردهایی نیز داشته است: گاهی نقش محلی برای قضاوت داشته است و از آنجا که زرتشتیان، ایزد مهر را مسئول رسیدگی به اعمال آدمی می‌دانند به آتشکده‌ها، دار یا در مهر نیز می‌گویند. در گذشته طبابت هم در آتشکده انجام می‌گرفت. آتشکده‌ها به نوعی مدارس علمیه نیز بودند و دروس دینی در آنها تدریس می‌شده است. همچنین مجهز به یک کتابخانه بزرگ بود که برای مطالعه به آنجا می‌رفتند. علاوه بر تمامی اینها آتشکده‌ها محل نگهداری غنائم‌ها و هدایا و بیت المال و موقوفات نیز بوده است". (اوشیدری، ۱۳۷۹: ۱۲)

" بر طبق روایات سنت پهلوی، اولین کسی که به تأسیس آتشکده اقدام نمود هوشنگ نواده کیومرث بود. که پس از پیدایی آتش آن را بنا کرد. منابع اسلامی اولین سازنده آتشکده را فریدون می‌دانند که آن را در طوس بنا نمود. او همچنین آتشگاهی را در بخارا به نام بردیسون^{۱۰} یا بردیسوه^{۱۱} بنا نمود. گفته‌اند که بهمن نیز آتشگاهی را در سیستان به نام گرگرا^{۱۱} ساخت". (مسعودی، ۱۳۹۰: ۶۰۳)

" از دیگر بقایای آثار باستانی ایران، از سومین آتشکده، که در جلگه شوش توسط دیولافوا کشف شده است شنیده می‌شود که این آتشکده را به اردشیر دوم نسبت داده است و می‌گوید که این بنای زیبا، محل اصلی آتش است و همچنین دو دیوار در اطراف آن قرار دارد؛ که می‌گویند آن را از هرگونه پلیدی محافظت می‌کرده است. در جلوی بنا یک جلوخان سرپوشیده ستون دار است که پلکان‌ها زیر آن قرار می‌گیرد و در درون آتشکده هم دو مکان حلالی به شکل محراب وجود دارد که محل موعظه و عبادت است. به گفته دیولافوا، واعظ در بالای آن پلاکان‌ها می‌ایستاده و مردم و حضار در حیاط جمع می‌شدند و عبادت می‌کردند و این تجمع آنها برای پرستش اهورامزدا که در مقابل نور خورشید بوده است و یکی از نمازهای پنج‌گانه محسوب می‌شده است. دیولافوا اسم کامل آن (مارسل آگوست دیولافوا) یک باستان‌شناس فرانسوی است که به همراه همسر خود ژان دیولافوا برای کاوش‌های آثار باستانی ایران، به این کشور آمده و به کاوش مناطق خوزستان از جمله شوش پرداخته است". (گدار، ۱۳۷۷: ۱۸۹)

⁹ Bardisoon

¹⁰ Bardisoooh

¹¹ Karkaraa

۴-۱-۳- چهارطاقی " در معماری به کالبدی با زمینه چهارگوش و پوشش گنبدی، متشکل از چهار پایه و یک طاق گنبدی بر روی آن، با چهار ورودی طاق دار، گفته می‌شود. چهارطاقی را چهار در یا **چهار قاپو** و چهاردروازه نیز نامیده‌اند. نمونه‌هایی از چهارطاقی در فیروزآباد(گور)، باکو، فراشبند، جره، نطنز، کازرون، آتشکوه، نیاسر(متعلق به دوره اردشیر اول ساسانی) و... باقی مانده‌است. بیشتر چهارطاقی‌های مذکور، وابسته به آتشکده‌ها و محل استقرار آتش و اجرای مراسم دینی و سایبان دائم برای آتش بودند". (گذار و دیگران، ۱۳۶۵: ۱۶) "در دوره اسلامی برخی از چهارطاقی‌ها به مسجد یا امام‌زاده تبدیل شده‌اند. از این طرح‌ها به سبب قابلیت‌های بسیاری در فضا سازی، در گستره زمانی و مکانی و در بناهای مذهبی و غیر مذهبی استفاده شده‌است". (گذار و دیگران، ۱۳۶۵: ۱۷)

تصویر ۲- چهارطاقی خیر آباد در خوزستان منبع: (پورتال وزارتخانه میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی^{۱۲})

" آتشکده علامت اتحاد و یگانگی دین و دولت بود و نمونه‌ی (سمبل) دولت ساسانیان به شمار می‌رفت که با واسطه اتحاد با دیانت قوت گرفت. آتشکده، مکان مقدس زرتشتیان بود و اینکه آیین و سنتی چند هزار ساله دارد که برخی از آنها در معرض دیدگان و همچنین به پرستش همگانی اختصاص داشت و برخی فقط در دست موبدان بود که برای نگهداری آتش به کار می‌رفت. آتشکده سمبل چهار عنصر اصلی باد، آب، خاک و آتش می‌باشد و هر کدام از ستون‌ها دقیقاً یکی از چهار جهت اصلی را نشان می‌دهد. در کنار بیشتر آتشکده‌ها چشمه آب و درخت چنار وجود دارد". (کریستین سن، ۱۳۸۷: ۱۴۲)

" از آتشکده‌های کشور، سه آتشکده محل ستایش مخصوص بود که در آنها سه آتش بزرگ قرار داشت: یکی آذر فرنیغ^{۱۳}، یکی آذر گشنسب و دیگری آذر برزین مهر. آذر گشنسب یا آتش سلطنتی در گنجک(شیز)، واقع در آذربایجان بود. جکسن گوید: این آتشکده در جایی برپا بود که اکنون خرابه" آتشکده علامت اتحاد و یگانگی دین و دولت بود و نمونه‌ی (سمبل) دولت ساسانیان به شمار می‌رفت که با واسطه اتحاد با دیانت قوت گرفت. آتشکده، مکان مقدس زرتشتیان بود و اینکه آیین و سنتی چند هزار ساله دارد که برخی از آنها در معرض دیدگان و همچنین به پرستش همگانی اختصاص داشت و برخی فقط در دست موبدان بود که برای نگهداری آتش به کار می‌رفت. آتشکده سمبل چهار

¹² www.meth.ir

عنصر اصلی باد، آب، خاک و آتش می‌باشد و هر کدام از ستون‌ها دقیقاً یکی از چهار جهت اصلی را نشان می‌دهد. در کنار بیشتر آتشکده‌ها چشمه آب و درخت چنار وجود دارد.^{۱۴} (کریستین سن، ۱۳۸۷: ۱۴۲)

۳-۲- نمونه‌های معماری آتشکده‌ها

۳-۲-۱- آتشکده آذر گشنسب

" بنا بر تقسیمات کشوری در ۱۳۸۱، آتشکده آذرگشنسب (تخت سلیمان) یکی از بخش‌های دوگانه شهرستان تکاب به شمار می‌رود. بخش تخت سلیمان، متشکل از سه دهستان به نام‌های احمدآباد، چمن و ساروق است و ۵۴ آبادی دارای سکنه دارد". (هوف، ۱۳۸۴: ۳) در نامه تنسر به گشنسب از این آتشکده به عنوان یکی از سه آتشکده بزرگ ایران یاد می‌شود. مینوی در یادداشت خود بر این کتاب درباره این آتشکده می‌نویسد: « این آتش اختصاص به طبقه سپاهیان داشته است. » مارکوارت، شهرت آذربایجان را در عهد ساسانی مدیون آتشکده «گنگ» می‌داند که عرب‌ها آن را شیز می‌دانند.^{۱۵} (معین، ۱۳۲۶: ۲۰۴)

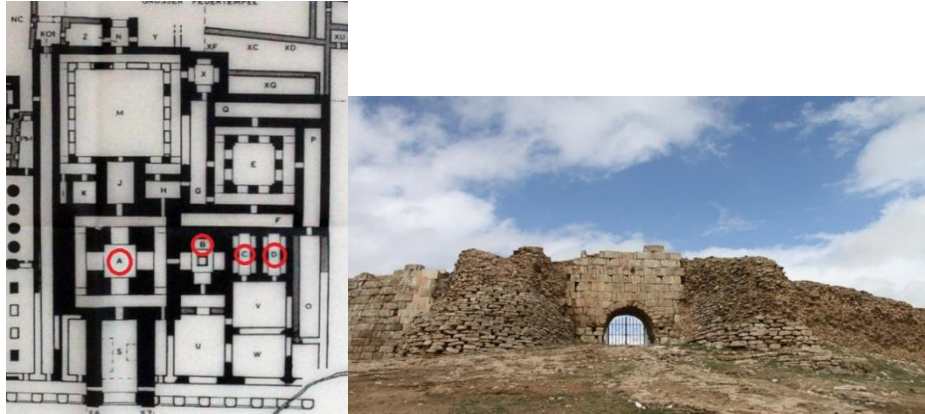
" در کارنامه اردشیر پاپکان می‌خوانیم که، « آذر فرنبغ، آذرگشنسب و آذر برزین مهر به خانه نور سامان می‌درخشند و روشنایی در همه جهان می‌پراکنند ». (هاشمی نژاد، ۱۳۶۹: ۳۲) در متن پهلوی، « بهمن یشت »^{۱۴} متعلق به قرن ۶ میلادی نیز آمده است، « آتش آتروگشنسب نزدیک یا در کنار دریاچه ژرف چیچست که آتش گرم است و دیوان را دور می‌کند. » (جکسون، ۱۳۵۲: ۱۵۹) همدانی (ابن فقیه) می‌نویسد: « آذرگشنسب آتش کیخسرو در آذربایجان بود، اما نوشیروان آن را به شیز آورد ... از آن آتش‌ها که مجوسان درباره آن غلو کرده‌اند، آذرگشنسب فراهان است. »

جکسن به نقل از کتاب مَرُوجُ الذَّهَبِ مسعودی می‌گوید: « ... آتشکده چهارم در شهرهای شیز و آران است این آتشکده نخست جایگاه بت‌ها بود و نوشیروان آنها را نابود کرد عده‌ای گویند منتقل ساخت (حوزه نزدیک شیز) ». در کتاب مروج الذهب، مسعودی می‌گوید: « آتشکده‌ای در سیروان و ری بود که بت‌ها داشت و نوشیروان بت‌ها را بیرون ریخت و گویند وقتی نوشیروان به این آتشکده رفت، آتش بزرگی در آنجا بود. » " این آتشکده در ۴۹ کیلومتری شهر تکاب^{۱۵} قرار گرفته است و از بزرگترین آتشکده‌های ایران است. این آتشکده، دارای چهارطاق با محراب آتش و راهروهای مخصوص مراسم عبادی در اطرافش تشکیل شده است. آتشکده آذرگشنسب بعد از دوره ایلخانان «تخت سلیمان» نامیده شد. بنای نخستین از جنس خشت ساخته شده است و طرح آن چنان کامل بوده است که جایگاه بناهایی که بعدها در این مجموعه ساخته شد از ابتدا در نظر گرفته شده بوده است. " (هوف، ۱۳۸۴: ۴)

" این شهر که اجرای آیین‌های مذهبی و حکومتی بوده است، حصار عظیم از سنگ و ساروج به شکل بیضی با دو دروازه داشته است. حصار به ۳۸ برج و راه روی دفاعی جهت دسترسی به اتاقک این برج‌ها تجهیز شده بود. در زمان ساسانیان راه اصلی به شهر دروازه شمالی بوده است. نکته مبهم این موضوع در معماری دروازه‌ها نحوه باز شدن آنهاست چون که فاقد هرگونه حایل برای، «درب» هستند و همچنین جایگاهی برای «پاشنه درب» در آنجا دیده نشده است و زائران بعد از عبور از دروازه‌های شمالی روبه‌روی خود دیواری را می‌دیدند، که با ارک‌های نیم دایره‌ای که تمام ساختمان را در بر می‌گرفت. این حصار داخلی چهار دروازه به خارج داشت و گذرگاهی طاق دار به این دیوار متصل بود؛ که از این راه دالان‌های داخلی بهم ارتباط داشته‌اند و بعد از عبور زائران از دروازه شمالی وارد حیاطی بزرگ شدند که توسط ستون‌ها احاطه شده بود. در جنوب حیاط یک ایوانی قرار داشت که زائران با عبور از آن وارد آتشکده آذرگشنسب شدند. " (هوف، ۱۳۸۴: ۵)

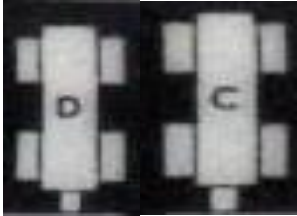

^{۱۴} بهمن یشت چکیده متن پیشگویانه فارسی میانه است که رونوشت فارسی میانه آن به خط پهلوی محفوظ مانده است.

^{۱۵} شهر تکاب از شهرهای استان آذربایجان غربی است.

تصویر ۳- باقی مانده آتشکده آذرگشنسب. منبع: (پورتال وزارتخانه میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی^{۱۶})
 پلان ۴ آتشکده آذرگشنسب (سلیمی، ۱۳۹۴: ۷۳)

جدول ۱ توضیحات پلان آتشکده

قسمت های پر کاربرد آتشکده آذرگشنسب			
قسمت D	قسمت C	قسمت B	قسمت A
اتاق هایی طاقچه مانند که در دیوارها دیده می شوند خزانه آتشکده	دارای چهار طاق نما و هشت ستون ورودی است مضرب عدد چهار و دالان بهن طاق داری	یزشگاه یا محل نگهداری آتش است مکان آن چهارطاقی است. کف سکویی آجری شکل	جاگاه مقدس حضور مردم برای زکات است به صورت چهارطاقی آجری با سقف گنبدی شکل است
باغ هایی نیز وجود داشته است که از ترکه های درختان برسم تهیه می کردند.	و کاربرد آن انبار چوب های روشن نگهدارنده آتش مقدس در زمستان است	مکان مقدسی برای پرستش آب بوده است پرستش آنهایتا (ایزد آب)	در این اتاق چهارسکو از سنگ ماسه جهت قرار دادن برسم و نیز تعدادی میز یا نیمکت از آجر برای آماده کردن مخلفات مربوط به نوشیدنی که در مراسم نیایش استفاده می کنند
 	 	 	

" ساخت این آتشکده به ۳۰۰۰ سال می‌رسد و سازنده آن کیخسرو پسر سیاوش است. با توجه به افسانه‌های ایران کهن گفته شده‌است که، آتشکده به این علت نام گذاری شده است که کیخسرو به هنگام فتح بهمین دژ، در نیم روز با تیرگی شبانه که دیوها با جادویشان به وجود آورده بودند، رو به رو شد و آنگاه آتشی بر یال اسب وی فرود آمد و جهان را یک باره روشن کرد و پس از پیروزی و فتح بهمین دژ، به پاس این یابوری اهورایی، آتش فرود آمده را آنجا گذاشت و آن آتش و جایگاه به نام «آتش اسب نر» یعنی «آذرگشسب» یا «آذرگشسب» نامیده شد. به نقل از مسعودی این آتشکده در گذشته جایگاه بت‌ها بوده‌است، که انوشیروان آن بت‌ها را از بین برده‌است. در این هنگام در آنجا آتشی را دید که می‌گویند متعلق به کیخسرو بوده است. این آتش اول در اردبیل بوده است اما انوشیروان آن را به شهر شیز آورد که هم اکنون شهرتکاب نامیده می‌شود". (هوف، ۱۳۸۴: ۸)

۲-۲-۳- آتشکده آذر فرنبغ^{۱۷}

" این آتشکده با ارتفاع تقریبی ۲۰ متر در مسیر کاربان از دهستان هرم و کاربان، بخش جویم شهرستان لارستان در استان فارس و در ۴۲ کیلومتری جنوب غربی جویم در نیمه راه بندر سیراف و دارابگرد قرار دارد. این مکان آتشکده موبدان بوده‌است و دومین آتشکده مقدس و مشهور عهد ساسانی است و یکی از مهم‌ترین آتش‌های سگانه به نام آتش بهرام که مختص موبدان بوده در این آتشکده می‌سوخته است. نام دیگری آتش فرنبغ (آذر خورداد) است که به آن آتش فره ایزدی می‌گفتند. این آتشکده را ساسان جد اردشیر پاپکان بر عهده داشته‌است که هم اکنون فرو ریخته‌است. درباره پیدایش آذر فرنبغ روایت بندهش و گزیده‌های زادسپرم کم و بیش همانند است. در زمان پادشاهی تهمورث در کتاب گزیده‌های زادسپرم هوشنگ ذکر شده‌است، چون مردم بر پشت گاو سری سوگ از خونی‌رس (مرکز مسکون زمین) به دیگر کشورها می‌رفتند، شبی در میان دریا آتشی که در آتشدان بر پشت گاو قرار داشت، با فشار باد و موج دریا به دریا افتاد و به جای آن سه آتش درخشیدند آذر فرنبغ، آذر گشسب و آذر برزین مهر. ظاهراً این سه آتش، خاص یکی از طبقات سه‌گانه اجتماعی شده و از این میان بنابه نوشته «گزیده‌های زادسپرم» آذر فرنبغ از آن روحانیون و موبدان گردیده‌است". (راشد محصل، ۱۳۸۵: ۵۱). " کاخ بزرگ آن که منسوب به اردشیر پاپکان است در فیروزآباد قرار دارد اردشیر به این جهت نام شهر را ارتخشر خوره (ارت خستر) نامید که به معنی شهر شکوه و جلال است و بعدها به شهر گور یا فیروزآباد شهرت یافت". (بهار، ۱۳۹۰: ۹۱)

۲-۲-۳- آتشکده آذر برزین مهر

" نام سومین آتشکده مقدس و مشهور عهد ساسانی است که از گونه آتش بهرام در آن می‌سوخته‌است و بر روی کوه ریوند خراسان و در نزدیکی دریاچه سوور قرار داشته‌است. آتشکده در گذشته چهارطاقی دیو یا خانه دیو بوده که بعدها به آتشکده درآمده‌است. آتش برزین مهر، آتش خاص و استریوشان (کشاورزان) ایران زمین. نام این آتشکده حکایت از قدمت آن می‌کند و احتمالاً چنین عنوانی پیش از زرتشت، یعنی در عصر میتراپی نیز وجود داشته است. آتور بورزین میترو (پرژنتمیتره)، یعنی آتش میتراپی بلند بالا" (Bartholomae, 1961: 960). " تاریخ بنیاد هر سه آتشکده به زمان شاهان داستانی و اساطیری باز می‌گردد که خود حکایت از بسیار کهن بودن پرستاری از آتش در ایران باستان دارد. شهرستانی می‌نویسد: این آتشکده‌ها (آذرگشسب، آذر فرنبغ و آذر برزین مهر) پیش از زرتشت وجود داشتند و زرتشت آتشکده نیشابور (آذر برزین مهر) را تجدید کرد". (شهرستانی، ۱۳۸۷: ۱۸۲). " آتشکده آذربرزین مهر، زودتر از دو آتشکده رسمی دیگر از میان رفته است" (Erdmanne, 1969: 132).

آتشکده آذربرزین مهر در ارتفاع ۲۰۶۱ متری از سطح دریا و در کوهستان ریوند قرار دارد و در کنار سه آتشکده قبلی جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. در میان بومیان این منطقه بنایی سحرآمیز و اسطوره‌ایی است که افسانه‌های زیادی پرورش داده‌است و عمر آن به پیش از دوره ساسانی در سال‌های ۶۵۱ تا ۲۲۴ میلادی می‌رسد و در دوره ساسانی مورد بازسازی قرار گرفته است. این آتشکده، در شهر نیشابور یا ابر شهر قرار دارد. در زبان پهلوی به آن نام آتوربورگین می‌تر، داده‌اند که به معنی آتش مهربالنده است. تاریخ ساخت آن به زمان اشو زرتشت باز می‌گردد. یک روایتی کوتاه در مورد این آتشکده گفته شده است که، آذربرزین مهر تا زمان گشتاسب در گردش بوده و پناه جهان تا اینکه اشو زرتشت

^{۱۷} نام دیگرش کارایان است.

اسپنتمان دین را آورد و گشتاسب شاه، دینش را پذیرفت. آنگاه گشتاسب آتش مقدس را در کوه ریومند در آذربایجان مهر قرار داد. به دلیل احترام ویژه‌ای که در روزگاران کهن به کشاورزان گذاشته می‌شد، بی تردید عمر این آتشکده بسیار کهن تر از تاریخ ظهور زرتشت می‌باشد. (بهار، ۱۳۹۱: ۱۳)

" قوس جبهه شمالی چهارطاقی، تقریباً سالم و بدون فروریختگی است و از لحاظ فرم و تکنیک چیدن سنگ‌ها به طاق نماهای نعلی شکل بناهای هم عصر خود نظیر دروازه‌های شمال و جنوب تخت سلیمان شبیه‌است؛ ولی در ابعاد و شکوه مانند آن نیست. این بنا در وضعیت موجود ۷ متر بلندی دارد و به دلیل ریزش آوار سقف، نمی‌توان اندازه دقیق و اولیه و ارتفاع گنبد را سنجید. مصالح بنا کلاً از سنگ‌لاشه است که از ارتفاعات اطراف بنا تهیه شده‌است." (Erdmanne, 1969).

تصوی ۵- آتشکده آذر برزین مهر خراسان . منبع: www.razavi-ghto.ir

۳-۳- مساجد ایرانی

۱-۳-۳- تاریخچه مسجد در ایران

پس از سقوط ساسانیان، ساخت مساجد آغاز شد. در سه قرن نخست حکومت اسلامی در ایران، مساجد به شیوه‌ای بسیار ساده و به پیروی از معماری ساسانی ساخته شد. زادگاه اولین نمونه‌های معماری اسلامی ایران را در خراسان دانسته‌اند، اما طریقه ساخت بناهای این دوران شامل: امویان، عباسیان، طاهریان، به شیوه «خراسانی» معروف است. در این شیوه که نقشه عمومی بناهای آن از مساجد صدر اسلام اقتباس شده، مساجد به صورت «شبستانی» یا «چهل ستونی» ساخته شده‌اند. (ذکرگو، ۱۳۸۰: ۴۶)

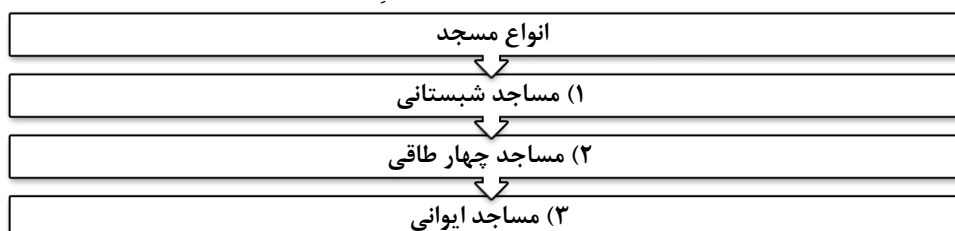
" با پایدار شدن اسلام و پذیرش آن از سوی ایرانیانی که زیر ظلم و ستم بودند دگرگونی‌هایی در ساخت بناها پیش آمد که مواردی از این گونه هستند:

۱- پس از اسلام، با الگو گرفتن از باورهای اسلامی بناها (مردم وار) تر شدند. گرچه در این شیوه مردم واری و پرهیز از بیهودگی نمایان بود، اما پس از اسلام این ارزش‌ها بیشتر شدند.

۲- در شیوه‌های پیشین بناها کیفیت ویژه‌ای داشت. برای نمونه شیوه مردم واری در روزگار اشکانیان، بناها با سبک پاک‌تراش و با ریزه‌کاری زیادی ساخته می‌شدند. اما در دوره دوم ساسانی چون به بناهای زیادی نیاز داشتند بناها را با سنگ‌لاشه می‌ساختند. به این ترتیب کیفیت ساخت بناها نیز افت می‌کرد". (پیرنیا، ۱۳۸۳: ۱۳۴).

" این نوع شیوه ساخت بنا به نحوی در ساخت مساجد در دوره‌های مختلف تأثیر گذاشت. به طور مثال از دوره سلجوقی به بعد عناصر به کار رفته در مساجد شامل آجر کاری، گچ بری، کاشیکاری یوده‌است. نقشه بناهای مساجد نیز تفاوت‌های زیادی در هر دوره دارد. در ایران اسلامی مساجد شبستانی، تک ایوانی، دو ایوانی، چهار ایوانی، و ترکیب گنبدخانه با ایوان اصلی دیده می‌شود". (ابوذری، ۱۳۸۰: ۱۱۷).

نمودار ۱ انواع مساجد اسلامی

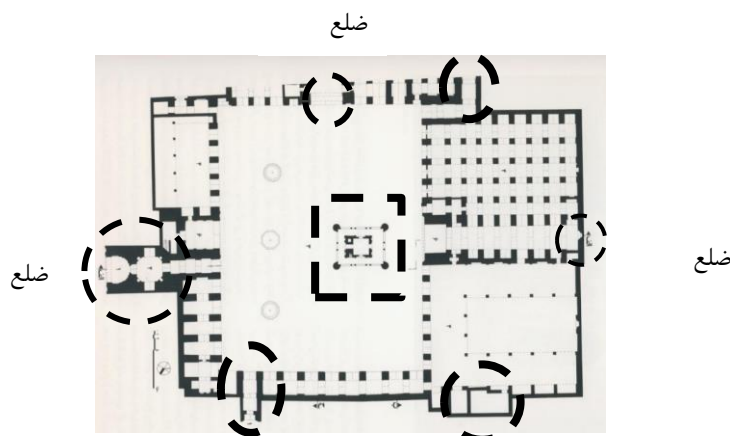
جدول ۲ جدول مساجد اولیه ایران

ردیف	مساجد اسلامی	محل مسجد
۱	مسجد جامع اصفهان	شهر اصفهان
۲	مسجد جامع اردستان	شهر اردستان استان اصفهان
۳	مسجد نائین	شهر نائین استان اصفهان
۴	مسجد ساوه	شهر ساوه استان مرکزی
۵	مسجد حاجی پیاده	شهر بلخ افغانستان
۶	مسجد جی	شهر اصفهان تپه جی
۷	مسجد بروجرد	واقع در محله دو دانگه در بروجرد لرستان
۸	مسجد نیریز	شهر نیریز استان فارس
۹	مسجد سمنان	شهر سمنان
۱۰	مسجد بنکویه	محله پامنار شهر زواره در اصفهان
۱۱	مسجد اصطخر	فارس
۱۲	مسجد مزگت	رشت استان گیلان
۱۳	مسجد ایزد خواست	شهرستان آباده استان فارس
۱۴	مسجد عتیق شیراز	شیراز استان فارس
۱۵	مسجد سیراف	واقع در کنگان بندر طاهری (بوشهر)
۱۶	مسجد جامع قزوین	واقع در قزوین

۲-۳-۳-نمونه های موردی

۱-۲-۳-۳-مسجد جامع عتیق شیراز

مسجد عتیق مسجد دو ایوانی است و به شیوه آذری ساخته شده و دارای چندین حجره و شبستان است و دارای ۶ درب ورودی و خروجی است.

پلان ۶- پلان مسجد منبع : www.filecade.com

یک درب؛ در ضلع شمالی، یک درب در ضلع جنوبی، دو درب در ضلع غربی و دو درب در ضلع شرقی . که در پلان بالا با دایره های خط چین نشان داده شده است .

عمارت که در وسط صحن قرار دارد و با مربع خطچین دار مشخص است خدای خانه است

۲-۳-۳-۲-مسجد جامع نیریز

از کهن ترین مسجدهای ایران و آتشکده زرتشتیان بوده که در دوره اسلامی به مسجد تبدیل شده است. مسجد دارای سر در و مناره آجری است که متعلق به ساختمان اولیه می باشد. نقشه کنونی مسجد به غیر از موارد مذکور شامل: یک صحن مربع/ مستطیل شکل، دو ایوان جنوبی و شمالی، رواقها و شبستانها اطراف صحن هستند. این مسجد جزء مساجد ایواندار محسوب می شود و همچنین به شیوه خراسانی ساخته شده است

جدول ۳ الف عناصر تشکیل مسجد

جایگاه	موارد تأسیساتی مسجد
گوشه شمال غربی مسجد	سردر مسجد
جبهه جنوبی مسجد	ایوان مسجد
گوشه شمال شرقی مسجد	مناره مسجد

جدول ۴ عناصر تشکیل مسجد

دیگر عناصر تشکیل دهنده
طاق عمارت از نوع ناودانی شکسته ممتد قرن چهارم هجری
ایوان که سردرد اصلی آن سرتاسر باز
محراب که در ضلع انتهایی و بسته و بی روزون

در برش‌های مسجد، فضای مثبت و منفی و همچنین حالت‌های قرارگیری عناصر در طول شکلگیری مسجد نشان می‌دهد.

۴- نتیجه گیری نهایی

پایان نامه با پروپوزال شروع شده است، که نگارنده در پژوهش خود نشان دهد چه برنامه هایی را دارد . این پژوهش در رابطه با موضوع آتشکده و مسجد است ، که چگونه تغییر کردند و عامل تغییرات آنها چه بوده است . در قسمت بعدی مبانی و ادبیات پژوهش شروع می‌شود که محتوای آن در مورد بارز بودن و اهمیت داشتن آتش از دوران انسانهای اولیه تا اکنون بوده است. آتش منشأ نور و حرارت است و همچنین انسان از آن به عنوان ابزار مهم در زندگی روزمره خود استفاده می‌کند همچنین پادشاهان ایران از اولین حکومت تاریخی تا حکومت ساسانی برای تاج گذاریشان به عنوان نشانه پادشاهی از آتش استفاده می‌کردند که از این رو در کارنامه پادشاهان ثبت می‌شد و همچنین دستور ساخت سکه را می‌دادند که روی آن اسم آتش و پادشاه و نقش آتش روی آن حک شده است. آتش در دین زرتشت و اهمیت آن، باعث ساخت آتشکده ها شده است که از مهم ترین و اصلی ترین آتشکده ها عبارت اند از : (آتشکده آذر گشنسب ، آتشکده فرنبغ و آتشکده آذر برزین مهر) که در این فصل هریک به صورت جداگانه بررسی و توضیح داده شده است. و همچنین چهار طاقی هایی در این دوره ساخته شده اند که، هم در آتشکده‌ها به کار می‌رفته اند و هم خودشان نیز ، آتشکده بودند. عناصر اصلی آتشکده ها ، چهار طاقی ها هستند که پلان نشان ساده و مربع شکل است و شامل : یک اتاق که چهار درب و چهار طاق دارد و یک گنبد که سقف آن را پوشش می دهد و یک آتشدان که در آن آتش قرار می‌گرفت. این عناصر از ویژگی های اصلی دوره ساسانی هستند. به دلیل اختلافات طبقاتی بین اشرافزادگان و مردم و همچنین ظلم‌های پی در پی و فساد و حرج و مرج های داخلی باعث ضعف این دولت شد . برای همین اعراب مسلمان به بهانه گسترش اسلام به ایران در چند مرحله حمله کردند و در نهایت در آخرین جنگ ، پیروز میدان شدند و سراسر ایران را فتح کردند. بعد از فتح ایران، اعراب مسلمان دست به ویرانی هایی زدند از جمله تخریب بعضی از آتشکده‌ها، همچنین آنها برای انجام امورعبادیشان، تصمیم به ساخت مساجد کردند از این رو بعضی از آتشکده ها را خاموش و به مسجد تبدیل کردند. در طول تاریخ ، بعضی از آتشکده ها ی ویران شده، به کمک معماران ایرانی، مرمت شده و تا اکنون روشن نگه داشته شد و به دست روحانیون زرتشتی اداره می شوند.

ویژگی های عناصر به کار رفته در مساجد و انواع آن در فصل چهارم بررسی شده است و مساجد اولیه مشخص شدند . پلان اصلی مسجد که به صورت ساده است ، الگو گرفته شده از مسجد پیامبر (ص) در صدر اسلام که اولین مسجد ساده محسوب می شود . در دوره های اسلامی ایران، مساجد با سبک های مختلفی ساخته شده اند. که از جمله سبک خراسانی معروف ترین و پرکاربرد ترین سبک در آن دوران محسوب می‌شده است. مساجد اولیه هم از مسجد پیامبر(ص) الگو گرفته شده اند و هم از آتشکده ها و چهارطاقی ها استفاده شده اند و در ادامه در فصل بنجم همه مساجد تجزیه و تحلیل شده‌اند. و مشخص شد که این مساجد از ۴ ساختار کلی تشکیل شده است و دیگر عناصر مساجد به ترتیب اصول در این ساختارها جای گرفتند و همچنین این مساجد ، بر اثر جنگ های متعدد ، ویران یا نیمه ویران شدند یا اینکه بر اثر عوامل طبیعی چون : سیل و زلزله آسیب دیده‌اند . که معماران و مرمت کاران ، باستان شناسان و کاوشگران مختلفی چه ایرانی و چه غیر ایرانی به این میراث

های تاریخی پرداختند و آنها را مرمت کرده و کاوش ها و تحقیقات لازم بر آنها انجام شده است. اما این آسیب دیدگی ها یا ویرانی ها چنان زیاد بوده است، که محققان موفق به کشف زیادی از آثار نشدند و همچنان این بناها نیاز به تحقیق و کاوش بیشتری دارند. در نهایت فصل سوم که در رابطه با روش شناسی است نگارنده در مورد پژوهش خود مطالبی را گردآوری کرده و در مورد روشهایی که در پژوهش خود استفاده کرده، توضیح داده است.

۵- منابع

مقالات علمی پژوهشی

- احمدی، حسام الدین. (۱۳۹۳). از کاخ تا شهر (بررسی و شناسایی شیوه های انتقال آب اردشیر خوره (گور) در دوران ساسانی و اسلامی، نشریه پژوهش های باستان شناسی ایران ، شماره ۷ دوره چهارم. ۱۵۳-۱۷۲
- بانک، فاطمه. (۱۳۹۳). تحلیل ساختارفضایی-کالبدی مسجد جامع اردستان (باتفکیک لایه های تاریخی)، دوفصل نامه علمی پژوهشیمرمت و معماری ایران، سال چهارم، شماره ۸، ۳۳-۴۶.
- حاجی علی عسگری، ندا. (۱۳۹۶). تجلی عدد ۴ در طرح معماری آتشکده های ایران، نشریه معماری و شهرسازی آرمان شهر ، شماره ۲۱ . ۲۳-۳۸
- خسروی ، لیلیا. (۱۳۹۳). جایگاه دینی ، علمی و اجتماعی- سیاسی موبدان در سده های نخستین ورود اسلام به ایران، نشریه مطالعات تاریخ اسلام ، سال هفتم ، شماره ۲۳، تهران . ۱۷۹-۲۱۷
- رضایی نیا ، عباس علی. (۱۳۹۷). ملاحظاتی درباره ی ساختار معماری و کاربردی چهارطاقی نیاسر، نشریه پژوهش های باستان شناسی ایران ، شماره ۱۷، تهران. ۱۴۱-۱۶۰
- سلیمانی، پیمان. (۱۳۹۴). شناخت و معرفی آتشکده نگار با نگرشی بر ساختار کالبدی چهارطاقی ها، دومین کنفرانس بین المللی پژوهش در مهندسی ، علوم و تکنولوژی، تهران.
- سلیمانی، محمد. (۱۳۹۴). انتزاع نگری در مساجد معاصر ایران ، مجموعه مقالات همایش معماری مساجد، تهران. ۲۲۳-۲۳۷
- سیم ، استوارت. (۱۳۸۰). مقاله : ساختارگرایی و پسا ساختارگرایی ، مترجم : فتح محمدی ، مجله فارابی ، دوره یازدهم، شماره ۴۱، تهران. ۱۱۱-۱۳۸
- شکاری نیری، جواد. (۱۳۵۴). تبیین ویژگی های معماری و خصوصیات کالبدی و هنر قدسی مساجد دوران اسلامی ، مجموعه مقالات همایش معماری مساجد، تهران. ۲۳۹-۲۵۷
- شهمردان، رشید. (۱۳۳۶). پرستشگاه زرتشتیان، بمبئی: هشتمین نشریه سازمان جوانان زرتشتی بمبئی. ۱۱-۱۴
- طهماسبی، احسان. (۱۳۹۳). بررسی معماری و جایگاه پرستشگاه های ایران در دوره ی ساسانیان، مجله بین المللی مطالعات و تحقیقات ایرانی . ۴۳-۵۲
- گنجی، اکبر. (۱۳۸۷). قرآن محمدی (اینترنت)، مجله بازتاب اندیشه ۱۰۴ شماره ۱۶. ۳۸-۸۳
- ماسوری، روشنگر. (۱۳۹۵). مقایسه ی تطبیقی تغییرات دین زردشتی از سقوط ساسانیان تا پایان سده چهارم هجری، کنفرانس بین المللی شرق شناسی، تاریخ و ادبیات پارسی، تهران.
- ملک زاده بیانی، بانو. (۱۳۵۱). پژوهشی درباره سکه ها و نقوش و نقوش برجسته شاپور اول ، مجله بررسی های تاریخی ، سال هفتم ، شماره ۲.
- موسی پور، حمید رضا . یزدان بخش ، مهنوش . خسروشاهی ، مهسا . (۲۰۱۴). بررسی علل ساخت چهارطاقی گنبد دار در قلب مساجد اولیه نمونه موردی : مسجد جامع بروجرد) ، دومین کنگره بین المللی سازه معماری و توسعه شهری ، تهران . ۱-۱۴.
- میرزایی، علی اصغر. (۱۳۸۸). کارکرد سیاسی اجتماعی و اقتصادی آتشکده ها در عصر ساسانی، مجله پژوهش های علوم تاریخی تهران .
- نصراللهی، عبدالله. (۱۳۹۲). مسجد جامع زواره؛ معرفی و تحلیل ساختار کالبدی ، فصلنامه علمی فنی هنری اثر ، تهران، شماره ۶۲ . ۸۷-۱۰۶

هوارث ، دیوید ، (۱۳۸۶). مقاله : سوسور : ساختارگرایی ونظام های نمادین ، ترجمه : نظام بهرامی کمیل ، مجله رسانه ، سال هجدهم ، شماره ۷۲ ، صفحه ۱۸۷ الی ۲۰۴ شماره ۲. ۱۲۳-۱۴۰

هاشمی زرج آباد ، حسن . (۱۳۸۹). چهارتاقی خانه دیو (آتشکده ای نو یافته از دوره ساسانی) نشریه باغ نظر ، شماره پانزده سال هفتم . ۷۹-۹۲

کتاب

ابن فقیه، ابوبکر احمد بن اسحاق همدانی. (۱۳۴۹). *مختصر البلدان* ، ترجمه محمد رضا حکیمی، انتشارات بنیاد فرهنگ، تهران .

ابوذری ، محمد . (۱۳۸۰). *آشنایی با میراث فرهنگی هنری ایران* ، سازمان پژوهش فرهنگی، تهران.

احمدی ، بابک. (۱۳۸۰). *ساختار و هرمنوتیک* ، نشر گام نو ، چاپ اول : تهران .

اصفهان، حمزه بن حسن. (۱۳۶۷). *تاریخ پادشاهان - تاریخ سنی ملوک الارض الانبیاء* ، ترجمه دکتر جعفرشفا، انتشارات امیرکبیر، چاپ دوم تهران.

اوشیدری، جهانگیر. (۱۳۷۹). *نور- آتش و آتشکده در آیین زرتشت*، انتشارات امیرکبیر، چاپ دوم ، تهران.

بوکهارت، تیتوس. (۱۳۵۶). *هنر اسلامی (زبان و بیان)*، ترجمه مسعود رجب نیا ، چاپ اول ، تهران .

بهار ، مهرداد . (۱۳۹۱). *پژوهشی در اساطیر ایران* ، نشر آگه ، چاپ نهم ، تهران .

بیات، عزیز الله. (۱۳۶۵). *کلیات تاریخ و تمدن ایران (پیش از اسلام)* ، انتشارات دانشگاه شهید بهشتی ، تهران .

پیرنیا ، محمد کریم. (۱۳۸۳). *سبک شناسی معماری ایرانی* ، نشر معمار، تهران .

تایشمن ، جنی و وایت گراهام. (۱۳۷۹). *فلسفه اروپایی در عصر نو* ، ترجمه : محمد سعید حنایی کاشانی، نشر مرکز ، چاپ اول ، تهران .

جکسون، آبراهام ولنتاین ویلیامز. (۱۳۵۲). *سفرنامه جکسن (ایران در گذشته و حال)*، ترجمه منوچهر امیری و فریدون بدره ای، انتشارات خوارزمی ، تهران .

خورشیدیان ، اردشیر. (۱۳۸۷). *جهان بینی آشوزرتشت*، انجمن موبدان، نسخه الکترونیکی.

دادگی، فرنیغ. (۱۳۸۵). *بندهشن* ، گزارنده مهرداد بهار انتشارات توس چاپ سوم ، تهران .

دریفوس ، هیوبرت و رابینو ، پل. (۱۳۷۹). *میشل فوکو : فراسوی ساخت گرایی و هرمنوتیک* ، ترجمه حسین بشیریه، نشر نی ، چاپ پنجم : تهران .

ذکر گو ، امیر حسین. (۱۳۸۰). *سیر هنر در تاریخ (۱)* ، سازمان پژوهش فرهنگی ، تهران .

راشد محصل ، محمدتقی. (۱۳۸۵). *گزیده های زادسپرم* ، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی ، چاپ دوم ، تهران.

زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۴۳). *تاریخ ایران بعد از اسلام* ، مؤسسه انتشارات امیرکبیر، تهران.

شاطریان، رضا. (۱۳۹۰). *تحلیل معماری مساجد ایران، تهران* نشر نورپردازان چاپ اول، تهران.

شهرستانی، عبدالکریم. (۱۳۸۷). *توضیح الملل*، جلد اول، ترجمه مصطفی بن خالقداد هاشمی عباسی، انتشارات اقبال، چاپ ششم، تهران.

فلامکی، محمد منصور. (۱۳۸۵). *معماری ایران و غرب* ، نشر فضا، چاپ دوم ، تهران .

فیروزی، سورنا. (۱۳۹۱). *فروپاشی ساسانیان از نگاهی دیگر* ، تهران: انتشارات آشیانه کتاب.

فینستر ، باربارا . (۱۳۹۲). *مساجد اولیه ایران از آغاز تا دوره حکومت سلجوقیان* ، ترجمه فرامرز نجد سمعی ، چاپ اول نشر پازینه . تهران .

کاظمی، یاغش. (۱۳۸۶). *آتشگاه اصفهان* ، انتشارات سازمان فرهنگی ، تفریحی شهرداری، چاپ اول ، اصفهان .

کای بار، آسموسن و بويس، مری. (۱۳۸۴). *دیانت زرتشتی*، ترجمه فریدون وهمن ، انتشارات جامی ، تهران .

کریستین سن ، آرتور. (۱۳۸۷). *ایران در زمان ساسانیان*، ترجمه رشید یاسمی، انتشارات سمیر، چاپ ششم، تهران .

کیانی ، یوسف . (۱۳۸۱). *تاریخ معماری ایران در دوره اسلامی* ، انتشارات سمت ، چاپ چهارم ، تهران.

- گدار، آندره و گدار، یدا و سیرو، ماکسیم، (۱۳۶۵). *آثار ایران* ترجمه سروقد مقدم ، انتشارات آستان قدس رضوی، مشهد .
- گدار، آندره. (۱۳۷۷). *هنر ایران* ، ترجمه بهروز حبیبی، مرکز چاپ و انتشارات دانشگاه شهید بهشتی تهران ، چاپ سوم .
- لوکونین، ولادمیر گریگوریچ. (۱۳۵۰). *تمدن ایران ساسانی*، ترجمه عنایت الله رضا، انتشارات بنگاه ترجمه و نشر کتاب ، تهران.
- محمودی ، علیرضا. (۱۳۸۵). *چشم انداز گردشگری منطقه ریجاب* ، ناشر طاق بستان چاپ اول، کرمانشاه
- مسعودی، ابوالحسن علی بن حسین. (۱۳۹۰). *مروج الذهب و معادن الجواهر*، جلد دوم ، انتشارات علمی فرهنگی، چاپ نهم ، تهران.
- معین، محمد. (۱۳۲۶). *مزدیسنا و تأثیر آن در ادبیات پارسی* ، انتشارات دانشگاه ، چاپ نوزدهم، تهران .
- معین، محمد. (۱۳۸۲). *فرهنگ معین*، ۴ جلد، انتشارات زرین چاپ اول تهران.
- مینوی، مجتبی. (۱۳۵۴). *نامه تنسر به گشنسب ، تصحیح مشتبی مینوی*، انتشارات خوارزمی، چاپ دوم ، تهران .
- وارد، گلن. (۱۳۸۴). *یست مدرنیسم* ، ترجمه قادر فخر رنجبری و ابوذر کرمی ، نشر ماهی ، چاپ اول : تهران .
- هاشمی نژاد، قاسم. (۱۳۶۹). *کارنامه اردشیر پاپکان* ، ترجمه قاسم هاشمی نژاد، نشر مرکز، چاپ اول ، تهران.
- هوف، دیتیش. (۱۳۸۴). *تخت سلیمان* ، ترجمه فرامرز نجد سمیعی ، انتشارات سازمان میراث فرهنگی ، چاپ اول ، تهران .
- هیلتز، جان و آموزگار، ژاله و تفضیلی، احمد. (۱۳۸۶). *شناخت اساطیر ایران* ، نشر چشمه ، چاپ دهم ، تهران .

منابع انگلیسی

Bartholomae ,Altiranisches,(1961). Archaeologische Mitteilungen aus Iran , Berlin

Erdmann, Kurt . , (1969) .« Das iranische Feuerheiligum » , Osnabruk .